

Een beter milieu begint bij jezelf

Maar laat het dan ook echt bij
onszelf beginnen!¹

VOLKERT BEEKMAN

Zij – slonzig type in de overgang – schuifelt haar keuken binnen, de bril die ze niet kan vinden achter haar oren; klagend, mopperend en foeterend op haar echtgenoot, die arts is en er vandoor met een kittig verpleegstertje (ongetwijfeld dom, rondborstig en blond). De gloeilampen flikkeren, de wasmachine wandelt door de keuken en als ze de koelkast opent om wat melk voor haar koffie te pakken, braakt die zijn inhoud over haar uit... Het is tijd voor verandering, vindt ook de deerniswekkende hoofdpersoon uit het spotje van de gezamenlijke Nederlandse energie-bedrijven waaraan dit beeld is ontleend. De boodschap is duidelijk: energie-verspilling heeft absoluut géén stijl!

Inleiding

Verandering van levensstijlen en een eventuele overheidsbemoeienis daarmee is in Nederland de laatste jaren onderwerp van publiek debat geworden; niet alleen ter vermindering van het energie-gebruik, maar ook meer in het algemeen met het oog op duurzame ontwikkeling en een schoner milieu. De wenselijkheid van en mogelijkheden voor zo'n verandering van levensstijlen hebben met name sinds de VN-Conferentie inzake Milieu en Ontwikkeling in Rio de Janeiro (UNCED, 1992) en het verschijnen van het tweede Nederlandse Nationale Milieubeleidsplan (NMP2, 1993) de aandacht van niet alleen de Nederlandse overheid, maar ook van politieke partijen, milieu-organisaties, sociaal wetenschappers en andere deelnemers aan het publieke milieu-debat. Een beter milieu begint immers bij jezelf!

Eerdere versies van (delen van) de analyse in dit artikel werden gepubliceerd als: Beekman, V., 'Overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen', in: *Filosofie & Praktijk* (1997a) 18/1, p.31-42; en gepresenteerd op de Environmental Justice Conferentie in Melbourne, Australië (Beekman, 1997b).

In de meeste bijdragen aan het Nederlandse publieke debat over overheidsbemoeyenis met niet-duurzame levensstijlen is de (veelal impliciete) centrale gedachte dat, hoewel erkend moet worden dat een ieder de vrijheid wenst om een eigen levensstijl te ontplooien, sommige levensstijlen schadelijk kunnen zijn voor natuur en milieu. Als iemand een levensstijl ontplooit die duidelijk schadelijk is voor natuur en milieu, dan is enige inperking van deze vrijheid onvermijdelijk; hetzij door regels of wetten, hetzij door de wetten van de natuur (McCluney, 1994;p.25). Het idee is dat als de overheid niet nu beperkingen oplegt aan de ontplooiing van niet-duurzame levensstijlen, de natuur uiteindelijk als wal het schip zal keren met een nog sterkere inperking van de mogelijkheden tot ontplooiing van levensstijlen als resultaat. Het debat is daarom vooral een discussie over de vraag welke instrumenten gebruikt moeten worden voor de noodzakelijk geachte overheidsbemoeyenis met niet-duurzame levensstijlen.

In eerste instantie konden met name twee posities worden onderscheiden in deze discussie. Enerzijds de pleidooien voor een overheidsbemoeyenis die poogt de houding van burgers tegenover natuur en milieu te beïnvloeden door voorlichting en het verschaffen van informatie, in de hoop dat daaruit ook een aanpassing van het gedrag in duurzame richting zal voortvloeien. Anderzijds de pleidooien voor een overheidsbemoeyenis die poogt de effecten van consumenten-gedrag binnen duurzaamheidsgrenzen te houden door het uitdelen van financiële prikkels, zonder dat daarvoor vigerende voorkeuren voor snelheid en gemak behoeven te worden ontkend. Deze posities verschillen dus wat betreft de wijze waarop zij de wenselijk geachte verandering van niet-duurzame levensstijlen trachten te bewerkstelligen; via op hun houding aangesproken burgers, òf via op hun gedrag aangesproken consumenten. Beide posities komen evenwel overeen wat betreft de – om het met een aan de psychotherapeutische praktijk ontleende term te duiden – sterk directieve rol voor de overheid, die in deze pleidooien wordt verondersteld.

Interessant is daarom dat recentelijk aanzetten in deze discussie zijn opgekomen voor een derde positie, die voor de verandering van levensstijlen burger-consumenten in een veel actievare rol wil aanspreken. Het pleidooi is dan om het primaat voor het discussiëren over en vormgeven van duurzame levensstijlen niet langer bij de overheid, maar bij de burger-consumenten zelf te leggen. In zo'n – in psychotherapeutisch jargon – non-directieve strategie voor overheidsbemoeyenis met niet-duurzame levensstijlen begint een beter milieu dan ook echt bij onszelf! De overheid hoeft slechts te voorzien in de materiële voorwaarden en sociale raamwerken, waarbinnen zo'n actieve vormgeving van duurzame alternatieven door burger-consumenten zelf kan plaatsvinden.

In dit artikel zal ik eerst een verdere karakteristiek geven van de pleidooien voor 1) voorlichting en ander communicatieve instrumenten, en 2) financiële prikkels en andere economische instrumenten als antwoorden op de vraag welke instrumenten het beste gebruikt kunnen worden voor deze overheidsbemoeyenis. Een bemoeyenis die in deze pleidooien een sterk directieve rol voor de overheid vooronderstelt, en daarop vervolgens bekritiseerd en afgeschoten zal worden. Hierna zal ik de pleidooien voor materiële voorwaarden, sociale raamwerken en andere institutionele

instrumenten gebruiken als aanzetten voor de ontwikkeling van een non-directieve strategie voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen. Ik zal, tenslotte, besluiten door de rode draadjes van het verhaal nog eenmaal aan elkaar te knopen.

Ik hou van m'n auto

Een – een historisch gezien de – eerste groep van instrumenten die bepleit worden in het Nederlandse publieke debat over overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen bestaat, zoals gezegd, uit voorlichting en andere communicatieve instrumenten. Pleitbezorgers van zo'n communicatieve strategie zijn overtuigd van de noodzaak tot aanpassing van het niet-duurzame gedrag van alle individuele burgers; iedereen moet minder auto rijden, minder afval produceren, minder energie gebruiken, milieu-vriendelijke producten kopen, enz. Zij geloven voorts dat om dergelijke gedragsaanpassingen te bewerkstelligen de burgers eerst moeten reflecteren op de milieu-gevolgen van hun gedrag, en dat deze reflecties geleid moeten worden door een veranderde houding tegenover natuur en milieu. Op dat moment komt de overheid in beeld; zij moet deze verandering van houding op gang brengen en de daaropvolgende reflecties van burgers ondersteunen door hen te voorzien van grote hoeveelheden informatie en instructie.²

Hun diagnose van de problematische kenmerken van het huidige auto-gebruik is paradigmatisch voor de visie van de pleitbezorgers van het gebruik van voorlichting en andere communicatieve instrumenten voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen; we houden te veel van onze auto's!³ De bepleite eerste taak van de overheid is dan ook om een communicatieve strategie te ontwikkelen die deze liefhebbende houding van burgers jegens hun auto's kan veranderen, omdat als gevolg van zo'n houding aan milieu-gevolgen nauwelijks aandacht wordt besteed wanneer burgers ervoor kiezen om in hun auto te rijden. En zelfs als ze al aandacht aan deze gevolgen schenken, dan nog lijkt het alsof hun eigen bijdrage aan (een mogelijke oplossing van) deze problemen verwaarloosbaar is. Maar aangezien de milieuproblemen veroorzaakt door het huidige auto-gebruik alleen opgelost kunnen worden wanneer alle individuele burgers daaraan een bijdrage leveren, moet de overheid de burgers achtereenvolgens: 1) bewust maken van de milieuproblemen veroorzaakt door hun huidige auto-gebruik, 2) laten erkennen dat deze problemen serieuze sociale problemen zijn, 3) verantwoordelijk laten voelen voor deze problemen, en 4) overtuigen dat hun bijdrage aan een oplossing van deze problemen er toe doet. De pleitbezorgers van zo'n communicatieve strategie voor het veranderen van het huidige auto-gebruik erkennen dat in de liefhebbende houding van burgers de auto individuele vrijheid symboliseert, en

² Pleitbezorgers van zo'n communicatieve strategie kunnen gevonden worden onder overheidsinstanties (bv. Pe & Spanjersberg, 1996), politieke partijen (bv. Van der Wal e.a., 1993), milieu-organisaties (bv. Juffermans, 1995a; Juffermans, 1995b; LMO, 1994; Peters, 1995) en sociaal wetenschappers (bv. Midden & Bartels, 1994; Steg, 1996). Ik baseer me op deze bronnen voor de analyse in deze paragraaf, maar ook op Van Soest en Spaargaren, die beiden als sociaal wetenschappers zowel het debat analyseerden als daaraan deelnamen, waarbij zij communicatieve strategieën voor overheidsbemoeienis kritiseerden (Van Soest, 1991; Van Soest, 1993; Spaargaren, 1994).

³ Dit is een parafrasering van de titel van een - in al z'n naïviteit - tamelijk sympathieke brochure geschreven door studenten aan de (antroposofische) Vrije Hogeschool (Kamper e.a., 1992).

stelsel, enz.. Zonder zulke financiële prikkels is elk beroep op het milieubewustzijn van individuele burgers zinloos, en met deze prikkels is zo'n beroep niet langer nodig.⁶

Hun diagnose van de problematische kenmerken van de huidige keuze van vakantie-bestemmingen en met welk vervoermiddel daar naar toe te gaan is paradigmatisch voor de visie van de pleitbezorgers van het gebruik van financiële prikkels en andere economische instrumenten voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen; vliegen is veel te goedkoop!⁷ De bepleite eerste taak van de overheid is dan ook om een economische strategie te ontwikkelen die de kosten-baten analyse van de calculerende consument in zijn/haar keuze voor een bepaalde vakantiebestemming kan veranderen, omdat als gevolg van de lage prijzen van fossiele brandstoffen aan milieu-gevolgen van het gebruik van deze brandstoffen nauwelijks aandacht wordt besteed als vakantiegangers ervoor kiezen om met het vliegtuig naar verre oorden af te reizen. Hoewel het voorstelbaar is dat de consumenten die dergelijke keuzes maken wel degelijk waarde hechten aan natuur en milieu, zullen zij met de huidige prijzen niettemin kiezen voor milieu-onvriendelijk gedrag op rationele gronden van hun welbegrepen eigenbelang. Als zulke waarderingen en gedragskeuzes algemeen optreden, dan is het resultaat een achteruitgang van natuur en milieu terwijl iedereen dat tegelijkertijd betreurt. Om deze onwenselijke situatie te vermijden, dient de overheid in te grijpen in de relatieve kosten van (duurzame) gedragsalternatieven. Het voorstel is kortom de milieu-kosten van vliegen in hogere prijzen te verrekenen.

De pleidooien uit dit voorbeeld om prijsverhogingen te gebruiken als instrument voor overheidsbemoeienis, kunnen gegeneraliseerd worden tot een strategie voor het bewerkstelligen van aanpassingen in andere niet-duurzame gedragspraktijken. Zo'n strategie verkiest het om, in het licht van vigerende trends van individualisering en een toenemende afkeer van moralisme, markt-conforme instrumenten te gebruiken voor het bereiken van een aanpassing van (consumptieve) gedragspraktijken in duurzame richting. Het is onvermijdelijk om de overheid toe te staan om de ontwikkeling van bepaalde gedragspraktijken te bemoeilijken, maar daaruit volgt echter niet dat het voor de overheid ook geoorloofd is om voorkeuren en visies op het goede leven te willen veranderen (Den Hartogh, 1995: p.88). Als consumenten er voor kiezen om milieu-onvriendelijke consumptiepatronen te volgen, dan zullen zij daarvoor simpelweg de prijs moeten betalen.

De verborgen agenda van deze nadruk op het niet-moraliserende karakter van een economische strategie voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen is evenwel dat financiële prikkels gepropageerd worden om consumptie-

⁶ Pleitbezorgers van een economische strategie kunnen gevonden worden onder overheidsinstanties (bv. Grijpma, 1996), politieke partijen (bv. Basset, 1992; Cramer e.a., 1991; Van Driel, 1992; Van Driel, 1993; Van Driel e.a. (red.), 1993; Den Hartogh, 1993; Schermer, 1991), milieu-organisaties (bv. Buitenkamp, 1992; Van der Linde & Franke, 1996) en sociaal wetenschappers (bv. Aarts e.a., 1995). Ik maak ook weer gebruik van de analyses van Van Soest en Spaargaren (Van Soest, 1991; Van Soest, 1993; Spaargaren, 1994).

⁷ Het vakantie-voorbeeld is gebaseerd op: Aarts e.a., 1995; en Van der Linde & Franke, 1996.

patronen te veranderen of zelfs om de consumptie van bepaalde producten en diensten te verminderen, en dus altijd een moralisering van prijzen impliceren. Ik vraag mij af waarom iemand suggesties dat financiële prikkels niet ingrijpen in de individuele vrijheid om een eigen levensstijl te ontplooien voor zoete koek zou slikken! En toch is dit precies wat de pleitbezorgers van een – alleen ogenschijnlijk niet-moraliserende – economische strategie voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen de consumenten willen doen geloven.

Naar een non-directieve strategie

Recentelijk zijn aanzetten voor een derde positie in het Nederlandse publieke debat over overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen opgekomen. Volgens de pleitbezorgers van deze derde positie hebben de voorstanders van communicatieve en economische strategieën – ondanks hun in het oog lopende verschillen – veel gemeen en delen daarom ook bepaalde tekortkomingen. Voor de pleitbezorgers van het voorzien in materiële voorwaarden en sociale raamwerken als institutionele instrumenten voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen is het voornaamste punt van kritiek op deze directieve strategieën dat beide alleen begrijpelijk zijn in vertogen beheerst door een taal van angst en controle. Alleen in zulke vertogen verschijnen natuur en milieu als beperkingen, begrenzende voorwaarden voor de ontwikkeling van gedragspraktijken en levensstijlen, met als gevolg: 1) het primaat voor een directieve overheid bij het aanpassen van levensstijlen in duurzame richting; 2) de fixatie op de effectiviteit en efficiëntie van de voorgestelde instrumenten; en 3) de hypocrisie van de daarmee vergezeld gaande suggesties van respect voor de individuele vrijheid om een eigen levensstijl te ontplooien. De alternatieve voorstellen van de pleitbezorgers van een non-directieve strategie voor overheidsbemoeienis worden daarentegen geleid door een taal van uitdaging en interactie, waarin natuur en milieu verschijnen als dragende voorwaarden voor de ontwikkeling van duurzame gedragspraktijken en levensstijlen door burger-consumenten zelf.⁸

Als voorbeeld voor zo'n non-directieve strategie is het – oorspronkelijk Amerikaanse – initiatief tot de vorming van zogenaamde eco-teams wellicht verhelderend. Eco-teams zijn een soort milieu-zelf-help groepen, waarin de deelnemende burger-consumenten gezamenlijk aan een reductie van de milieugevolgen van hun huidige gedragspraktijken werken. Helaas is de vaststelling van de doelstellingen van eco-teams tot op heden nog teveel in handen van wetenschappers en andere externe experts, maar dit initiatief poogt wel om overheidsbemoeienis te verschuiven van moraliserende voorlichting of gemoraliseerde prijzen naar het creëren van sociale raamwerken voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke gedragspraktijken door burger-consumenten zelf. Uiteraard hebben dergelijke sociale raamwerken géén enkele zin als de overheid niet ook tegelijkertijd voorziet in de noodzakelijke materiële voorwaarden voor de ontwikke-

⁸ Bouwstenen voor de ontwikkeling van een institutionele strategie voor overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen zijn aangedragen door milieu-organisaties (bv. Slob (red.), 1995; Zijlmans, 1995) en sociaal wetenschappers (bv. Bekkers e.a., 1996; Grin & Van der Graaf, 1996; Spaargaren, 1994; Tjallingii, 1996).

ling van duurzame levensstijlen, zoals de aanwezigheid van bv. waterbesparende douches, goed openbaar vervoer, enz.

Het algemene idee van een non-directieve strategie voor het bewerkstelligen van veranderingen in niet-duurzame levensstijlen is dat het milieubeleid zich niet behoort te bemoeien met de autonomie van burger-consumenten, maar veeleer moet pogen om bij te dragen aan de ontwikkeling van stimulerende materiële voorwaarden en sociale raamwerken voor individuele en collectieve milieuvriendelijke gedragspraktijken. Zo'n strategie streeft ernaar burger-consumenten aan te moedigen om zelf milieu-vriendelijke alternatieven te ontwikkelen. Er wordt niet gestreefd naar het realiseren van al bij voorbaat vastgelegde doelstellingen in termen van milieu-gevolgen en levensstijlen, maar naar het creëren van voorwaarden voor een nog te ontdekken veelheid aan milieu-resultaten en levensstijlen. De doelstellingen van het milieubeleid zijn dan niet het startpunt voor discussies over dit beleid, maar de uitkomst van dergelijke discussies. In deze non-directieve strategie is het proces van het ontwikkelen van duurzame gedragspraktijken en levensstijlen door burger-consumenten zelf veel belangrijker dan het vaststellen van de kenmerken van een specifieke conceptie van de duurzame levensstijl; een conceptie die hoe dan ook altijd gekleurd zal zijn door vigerende opinies en contexten, en dus altijd een nodeloos statisch karakter zal hebben. Zo begint een beter milieu dan ook echt bij onszelf!

Besluit

De drie verschillende posities die verdedigd worden in het Nederlandse publieke debat over overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen bleken alle vergezeld te gaan van evenzeer uiteenlopende suggesties over de manier waarop de gepropageerde beleidsinstrumenten de individuele vrijheid om een eigen levensstijl te ontplooiën kunnen en zullen respecteren. Het pleidooi voor een non-directieve overheidsbemoeienis – waarbij de overheid voorziet in de materiële voorwaarden en sociale raamwerken, waarbinnen een actieve vormgeving van duurzame alternatieven door burger-consumenten zelf kan plaatsvinden – lijkt het meest in overeenstemming met de voor het liberaal-democratische (paarse) Nederland anno 1998 karakteristieke verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en burger-consumenten. Deze non-directieve overheidsbemoeienis toont werkelijk respect voor de vrijheid van individuen om hun leven te leiden zoals ze dat wensen te leiden, en verdient daarom de voorkeur boven de sterk directieve communicatieve en economische strategieën. Dat een beter milieu bij onszelf begint is al langer het credo van het Nederlandse milieubeleid, maar pas in zo'n non-directieve strategie wordt dit credo ook echt serieus genomen.

Bibliografie

Aarts, K. e.a.

- 1995 *Sociale dilemma's in het milieubeleid. Een perspectief op motieven, voorkeuren, intentie en gedrag van burgers.* Het Spinhuis, Amsterdam.

Basset, P.

- 1992 *De contouren van een libertair milieubeleid: bespiegelingen over duurzame ontwikkeling sociaal-ecologische emancipatie en instrumenten van milieubeleid.* Wetenschappelijk Bureau Groen Links, Amsterdam.

Beekman, V.

- 1997a 'Overheidsbemoeienis met niet-duurzame levensstijlen', in: *Filosofie & Praktijk* 18/1 p.31-42.
- 1997b 'Government intervention in non-sustainable lifestyles: a discourse-analysis of the Dutch public debate', in: N. Low (ed.), *Environmental justice: global ethics for the 21st century. International academic conference of the University of Melbourne, Australia Oct 1st-3rd 1997 [Abstract Papers].* Faculty of Architecture, Building and Planning Melbourne, p.10.

Bekkers, V.J.J.M. e.a.

- 1996 *Sturingsconcepties en instrumenten in het milieubeleid: op zoek naar vormen van co-productie.* Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.

Buitenkamp, M.

- 1992 'De consument', in: M. Buitenkamp e.a. (red.), *Actieplan Nederland duurzaam. Uitgeverij Milieudefensie*, Amsterdam, p.157-61.

Cramer, J. e.a.

- 1991 'De ecologische kwestie', in: P. van Driel (red.), *Verslag PvdA-congres "Rood over groen".* Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, p.7-53.

Driel, P. van

- 1992 'Klem tussen verleden en toekomst: de sociaal-democratie en het milieu', in: J. Nekkers (red.), *Contouren van vernieuwing. Heroriëntatie in de Partij van de Arbeid.* Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, p.81-95.
- 1993 'Milieu en consumptiepatronen. Een ordening en beoordeling', in: P. van Driel (red.), *Milieubehoud en consumptiepatronen.* Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, p.114-31.

Driel, P. van e.a. (red.)

- 1993 *Ecologische modernisering.* Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam.

Grijpma, D.

- 1996 'Ministerie van VROM: duurzaamheid is speerpunt', in: *NRC Handelsblad*, 1 maart, p.14.

Grin, J. & H. van de Graaf

- 1996 *Milieubeleid van onderaf bezien. Een handleiding voor beleidsvoerders.* Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Hartogh, G. den

- 1993 'Milieu, overheid en levensstijl', in: P. van Driel (red.), *Milieubehoud en consumptiepatronen*. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, p.33-42.
1995 'The limits of liberal neutrality', in: *Philosophica* 56/2, p.59-89.

Janssen, R.F.H.

- 1989 *Armoede of soberheid: de verarming van mens en milieu als nieuwe sociale kwestie*. Commissie Oriënteringsdagen, Utrecht.

Juffermans, J.

- 1995a *Sustainable lifestyles; strengthening the global dimension to local Agenda 21*. Towns & Development, Den Haag.
1995b 'Duurzame leefstijlen: leuk, variabel en op maat!', in: M. Slob (red.), *Duurzaam zullen we leven*. Landelijk Milieu Overleg, Utrecht, p.7-8.

Kamper, W. e.a.

- 1992 *Ik hou van m'n auto. Milieu-crisis beleving van jongeren*. Stichting ter bevordering van ecologische communicatie, Zeist.

Klop, C.J.

- 1993 *De cultuurpolitieke paradox. Noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden*. Uitgeverij Kok, Kampen.

Linde, I. van der & T. Franke

- 1996 'De vliegverslaving', in: K. Waagmeester (red.), *Creatieve democratie. Kroniek van duurzaam Nederland*. NCDO (Nationale Commissie voor internationale samenwerking en Duurzame Ontwikkeling), Amsterdam, p.123-37.

LMO (Landelijk Milieu Overleg)

- 1994 *Verslag LMO-themadiscussie "Duurzame leefstijlen" 23 november*. Landelijk Milieu Overleg, Utrecht.

McCluney, R.

- 1994 'Sustainable values', in: N.J. Brown & P. Quiblier (eds.), *Moral implications of a global consensus. Ethics & Agenda 21*. United Nations Publications, New York, p.13-26.

Midden, C.J.H. & G.C. Bartels

- 1994 'Het milieu, een kwestie van mensenwerk', in: C.J.H. Midden & G.C. Bartels (red.), *Consument en milieu: beoordeling van milieurisico's en sturing van gedrag*. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten, p.1-16.

Pe, M.O. & M. Spanjersberg

- 1996 *Bijdragen van sociaal instrumentarium aan gedragsverandering. Speerpuntenprogramma sociaal instrumentarium VROM/DGM 1993-1996*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.

Peters, P.

- 1995 'Leve de auto', in: K. Waagmeester (red.), *Ontstolen welvaart. Kroniek van duurzaam Nederland*. Platform voor Duurzame Ontwikkeling, Utrecht, p.36-59.

Schermer, A.

1991 *Consument, milieu en mentaliteit*. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam.

Schuyt, K.

1993 *Spinoza, het ecologisch denken en de verandering van levensstijl*. Eburon, Delft.

Slob, M. (red.)

1995 *Duurzaam zullen we leven*. Landelijk Milieu Overleg, Utrecht.

Soest, J.P. van

1991 *Milieu en economie: sterke of onzichtbare hand? Instrumenten voor behoud van milieu en welvaart*. Centrum voor Energiebesparing en schone technologie, Delft.

1993 'Econsumanië - Ecoburgerije: 0 - 2', in: *Milieustrategie* 1, p.8-9.

Spaargaren, G.

1994 'Duurzame leefstijlen en consumptiepatronen; opvattingen over de beïnvloeding van 'milieu'gedrag in wetenschap en beleid', in: *Tijdschrift voor Sociologie* 15/2, p.29-66.

Steg, E.M.

1996 *Gedragsverandering ter vermindering van het autogebruik: theoretische analyse en empirische studie over probleembesef, verminderingsbereidheid en beoordeling van beleidsmaatregelen*. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Tjallingii, S.P.

1996 *Ecological conditions. Strategies and structures in environmental planning*. Technische Universiteit Delft, Delft.

UNCED (United Nations Conference on Environment and Development)

1992 *Agenda 21: programme of action for sustainable development*. United Nations Publications, New York.

VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer)

1993 *Nationaal Milieubeleidsplan 2: milieu als maatstaf*. SDU, Den Haag.

Wal, C.W. van der e.a.

1993 *Schepping en rentmeesterschap: een christen-democratische visie op de hoofdlijnen van het milieubeleid*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag.

Wal, K. van der

1995 'Verandering van levensstijl: filosofische reflecties bij de milieuproblematiek', in: R. Hoogendoorn (red.), *Oefeningen in duurzaamheid: perspectieven naar 2040*. Van Arkel, Utrecht, p.139-55.

Zijlmans, M.

1995 'Het ecoteam voorbij', in: K.Waagmeester (red.), *Ontstolen welvaart. Kroniek van duurzaam Nederland*. Platform voor duurzame ontwikkeling, Utrecht, p.18-35.

Volkert Beekman is als AIO verbonden aan de leerstoelgroep Toegepaste Filosofie van de Landbouwuniversiteit in Wageningen. Zijn promotie-onderzoek beoogt een schets te geven van een non-directieve strategie voor overheidsbemoediging met niet-duurzame levensstijlen.

- Volkert Beekman
Leerstoelgroep Toegepaste Filosofie Landbouwuniversiteit Wageningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen
tel. 0317 - 484177, e-mail: Volkert.Beekman@Alg.TF.WAU.NL